

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ФАКТИ ПРОТИ ЛЕГЕНДИ

Цього року минула 91-та річниця Крутянського бою, який став для українського народу символом героїзму і жертвності молодого покоління у боротьбі за незалежну Україну. Подія була відзначена низкою заходів на державному і громадсько-політичному рівні, широко висвітлювалася засобами масової інформації. Водночас вшанування пам'яті молодих героїв засвідчило, що сучасні українці сприймають бій під Крутами більше як символ і дуже мало знають про конкретну подію – факт воєнної історії, героїчний епізод збройної боротьби за незалежність, що відбувалася в ході Української революції (1917-1921 рр.).

Крутянський бій, як мабуть жоден інший епізод Української революції, породив колосальну кількість міфів, легенд, домислів різного спрямування – від нестриманої глорифікації до повного заперечення історичної ваги події. Природно, що він знайшов доволі широке висвітлення в історичній літературі і публіцистиці¹. З часом викристалізувалася й основа міфологеми: Крути – це “українські Фермопіли”: “реалії бою почали забуватися. Натомість на перший план виступив міф про 300 студентів, які одні протистояли більшовицькій навалі й майже всі загинули”². Воювати з легендами – справа невдячна, але історики в силу своєї фахової приналежності мусять це робити. Тим паче, що реальний бій, його передумови та наслідки виявляються, на наше глибоке переконання, набагато змістовнішими, повнокровнішими, а відтак цікавішими, яскравішими, ніж ті зовні привабливі, але сухі, неживі схеми, що заступають їх у свідомості багатьох людей.

У важкий час першої більшовицької навали на Україну на початку 1918 р. М. Грушевський закликав: “Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність – не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками”³. Скориставшись цією слушною порадою видатного історика, автори статті спробували з'ясувати основні фактори, що зумовили бій під Крутами, проаналізувати його перебіг, визначити головні наслідки і місце в ході революції та виявити складники того унікального інтересу, який лавиноподібно наростає упродовж десятиліть по закінченню визвольних змагань.

Українська революція поставила перед національно свідомими українцями питання про створення власної держави, щоправда, на перших порах у формі національно-територіальної автономії. “...Зараз же, як упав старий режим, – наголошував М. Грушевський, – українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде досягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці, інакшими словами – поки українському народові разом з представниками інших народів Украї-

ни не буде забезпечене право рішати всі справи свого краю на місці, у Всенародних зборах чи Соймі України, тільки деякі справи віддаючи на рішення і під управу Думи і Правительства Російської республіки”⁴. Сучасні історики визнають, що це був свого роду перехідний етап до повного суверенітету. Так, В. Верстюк вважав, що “федералізм Грушевського не є повним запереченням незалежної української державності, швидше це реальний крок їй назустріч. Грушевський добре розумів, що на побудову незалежної держави, навіть за найсприятливіших зовнішніх обставин, в Україні тоді було занадто мало сил. Автономія дозволяла перебудувати суспільно-державне національне життя значно меншими зусиллями”⁵.

Окрім того, варто зважати і на ту особливість тодішньої ситуації, що її визначив М. Попович. “Чому на початку всі, від українських кадетів до радикального націоналіста Міхновського, – запитував філософ, – проголошували себе прихильниками федеративного устрою Росії? Оцінюючи компроміси національного руху з урядом імперії, слід мати на увазі неможливість “мазепинського” розв’язання за умов війни. Самостійність України означала насамперед або самостійне ведення бойових дій проти Центральних держав, або негайний вихід з війни, тобто практично перехід на бік австро-німецького блоку. І те, й друге гасло в перші місяці було неможливе, і маси б його не підтримали. Для Наддніпрянської України її суверенітет мусив якось увійти в рамки демократичної Росії. Пошуки компромісу з Тимчасовим урядом були, таким чином, неминучі”⁶.

Зрештою, лідери Центральної Ради мусили зважати і на настрої мас, практично скрізь переважали сподівання на автономію у складі федеративної демократичної Росії. Тому таке величезне значення мала для українських керівників проблема налагодження відносин з російським Тимчасовим урядом і залагодження численних конфліктних ситуацій, що час від часу виникали між Петроградом і Києвом. Захищаючи дух і букву І Універсалу від нападок численних недоброзичливців, М. Грушевський підкреслював, що він “не сіє ворожнечі, а кличе до порозуміння і згоди, до спільної праці всі народи України, – щоб повалити ту велику і високу стіну, яка стоїть на дорозі вільного походу української землі: всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму, які ще стоять і досі, – темнота, несвідомість політична і національна, русифікація, нехтування української народності, її мови, культури, недовір’я і відчуження між народностями, стара пам’ять колишніх спорів і чвар, котру роздувають злі й необачні люди, замість кликати до згоди й співробітництва, в світлу і велику будуччину української землі, а не в темну й гірку її минувшину”⁷. У контексті нашої теми доречно зауважити, що ці й багато інших публічних заяв М. Грушевського – голови Української Центральної Ради і визнаного лідера національно-визвольного руху – не мають жодних ознак ворожості до Росії і тим паче її народу, не містять закликів до боротьби збройним шляхом. Вони відображали не тільки міркування самого автора, а “мали своє джерело у працях українських політичних мислителів минулого століття, у програмах українських політичних партій; одне слово, вони віддзеркалювали українську політичну традицію в її довершеному вигляді”⁸. І виглядала остання аж ніяк не агресивно супроти Росії.

Після Жовтневого перевороту, коли до влади прийшли більшовики, з'явилася примарна надія на активну розбудову власного державного управління, тим паче, що Раднарком проголосив “Декларацію прав народів Росії”. Проголошення III Універсалу однак не дало відповіді на питання про статус України. “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”⁹. Для здійснення цих намірів ново-проголошеній республіці бракувало сил і досвіду. Проте відкрита демонстрація прагнення навіть урізаного суверенітету викликала гостре невдоволення у Петрограді і спричинила війну.

Бій під Крутами не можна розглядати поза контекстом більшовицької агресії проти УНР, котра розпочалася після відмови Української Центральної Ради і Генерального секретаріату прийняти вимоги ультиматуму Ради Народних Комісарів. Причини, що спонукали уряд Радянської Росії до нападу на сусідню республіку, де при владі теж знаходилися соціалісти, добре сформулював Я. Грицак. На думку історика, більшовики прагнули запобігти союзу України і Дону, бо “союзники не тільки відрізали завойовану більшовиками Центральну Росію від кавказької нафти, українського і донського хліба, донецького вугілля, що було загрозою, якої дуже боялися більшовицькі лідери; це були ще й дві найбільш опірні щодо більшовизму країни, з живучими індивідуалістичними традиціями серед населення, з власними урядами й адміністрацією, численною армією тощо. Тому Україна й Дон стали першими жертвами більшовицької експансії на окраїни колишньої Російської імперії”¹⁰. Власне, й керівники УНР розуміли недемократичність політики Раднаркому, її загрозу для УНР. У “Відповіді” на ультиматум Раднаркому Генеральний секретаріат заявив, що “не вважає логічним і можливим” нав'язувати, як це робили більшовики, свою форму політичного управління іншим країнам і “тим більше не вважає правильним допомагати одній країні накидати другій її розуміння”¹¹. Інша річ, що відбивати дуже ймовірний, а, швидше, неминучий напад треба було б не резолюціями і зверненнями, а зброєю.

Уже 9 грудня 1917 р. більшовицькі війська вступили до Харкова, в ніч на 10 грудня обеззброїли український бронедивізіон і перетворили місто на свій “форпост”. Урядові кола УНР “вживали заходів для припинення агресії”: 15 грудня було створено Особливий комітет оборони України, до складу якого увійшли М. Порш, С. Петлюра та В. Єщенко, 18 грудня полковника Ю. Капкана призначили командувачем усіма українськими військами. 26 грудня Генеральний секретаріат ухвалив постанову про “створення армії УНР на засадах добровільності та оплати”¹². Тоді ж, у грудні 1917 р., “для охорони кордону України від нападів з півночі невеликих большевицьких загонів” з Києва було направлено до Бахмача 1-шу та 2-гу сотні (старші курси) Української юнацької школи ім. Богдана Хмельницького під командуванням начальника школи сотника Дем'яна Носенка. 23 грудня 1917 р. сюди прибули ще дві сотні тієї ж юнацької школи. “До них був приділений саморобний бронепοїзд сот[ника] Лощенка з гарматою і двома кулеметами. З Бахмача Д. Носенко вислав розвідчі команди в напрямках на Ворожбу, Гомель і Хутір Михайлівський, які роз-

бивали большевицькі загони та утримували лад на залізниці”¹³. Проте самі військові діячі молодшої республіки прекрасно усвідомлювали, що цих сил зовсім не досить, щоб забезпечити “найбільш небезпечний” північний кордон по лінії Гомель – Курськ – Старобільськ. До того ж його прорізувало “кілька залізничних колій, що йдуть з центру Росії на Україну”¹⁴. Отже, заходи для відбиття агресії явно відставали від потреб часу.

Це ж стосувалося і військової політики УНР в цілому. Вона, як відомо, була далекою від тогочасних вимог. І справа не тільки у нерішучості й млявості керівників, їхньому побоюванні мілітаризму, але й у великій стомленості солдатських мас, небажанні служити якійсь химерній, з їхньої точки зору, звичайно, українській ідеї, коли більшовики пропонували землю задарма і обіцяли припинити війну та принагідно вирішити всі наболілі соціальні проблеми в інтересах трудящих. У цьому контексті викликає інтерес спостереження одного з відомих українських воєначальників, на той час командира Гайдамацького імені Костя Гордієнка полку В. Петріва, яке він зробив на станції Київ-ІІ у період збройної боротьби уже в самому Києві. Агітатори з робітників залізничних майстерень виступають перед гайдамаками, прагнучи перетягти їх на бік більшовиків. “Ведуться гарячі спори, але, при повній майже згоді гайдамаків з соціальними твердженнями робітників майстерень, – зауважує командир гордієнківців, – існує глибоке розходження в національному питанню: ... ні один з агітаторів не володіє хоч так-сяк українською мовою, не визначає зовсім самого навіть існування українського народу, вважаючи ту боротьбу, якої гомін, тахтавання скорострілів, вибухи гармат та тріск пострілів, долітає з міста, лише боротьбою “буржуазної Центральної Ради з революційним пролетаріатом”¹⁵. Такі мітинги виникали повсюдно і там, де не утворювалося відпорне ядро переконаних українців, зазвичай гору брали більшовики.

Свою негативну роль зіграло й проголошення радянської УНР, здійснене у грудні 1917 р. у Харкові. Реальна влада цього нового уряду – Народного Секретаріату – дорівнювала нулю. Один з народних секретарів відверто писав про свої повноваження: “Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого... Та й взагалі в кожного цілісінський комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови”¹⁶. Не стали секретом ці махинації більшовиків і для представників української сторони. Д. Дорошенко відзначав: “Таким способом почалося завоювання України з середини, ніби українськими ж силами і при наявності нового українського уряду...”¹⁷.

Зрештою, численні факти дали підставу для однозначно жорсткого висновку сучасних істориків: “Не викликає сумнівів, що ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда. Завдяки ним Раднаркому вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих і солдатських депутатів і Центральною Радою. ...Українсько-більшовицький конфлікт зі сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій”¹⁸.

Історії першої війни Радянської Росії досьогодні спеціально присвячена тільки одна монографія¹⁹. Попри помилки, що трапляються в ній, дослідники визначили й головні позитивні риси праці: оброблений автором величезний фактичний матеріал “свідчить, що це була війна між РСФРР й УНР, а не дружня допомога російських робітників і селян своїм братам у боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Й це вже є великою заслугою дослідника”²⁰. Важливу роль для розуміння мотивації більшовиків і з’ясування ходу війни зіграв підготовлений В. та Л. Гриневичами збірник документів про одного з провідних «революційних воєначальників», сумної пам’яті підполковника М. Муравйова та його найближче оточення²¹.

4(17) січня 1918 р. Народний секретаріат “оголосив” війну Центральній Раді. Того ж дня російський революційний загін при підтримці місцевих більшовиків захопив Суми. Цей успіх підбадьорив агресорів, 5 січня В. Антонов-Овсієнко, радянський «комісар по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії», підписав директиву про початок загального наступу, на черзі було захоплення Полтави. Оскільки В. Антонов-Овсієнко “безперечно цінував військовий авторитет підполковника”, то 16 січня призначив М. Муравйова головкомом радянських військ, які повинні були здобути Київ²².

Це була дивна, “ешелонна” війна: військові сили концентрувалися уздовж залізничних колій, і відповідно й воєнні дії велися там же. Червоні війська наступали на Київ двома групами по залізницях Харків – Полтава – Київ та Курськ – Бахмач – Київ. Спираючись на місцеві більшовицькі осередки, а ще більше граючи на небажанні солдат воювати, задурманюючи голови робітникам, червоні брали місто за містом, хоча головною їхньою метою був Київ. Як образно висловився Д. Дорошенко: “Залізний обруч все вузче й вузче стягувався коло Київа...”²³.

Упродовж багатьох десятиліть в СРСР прямо таки насаджувалися уявлення про унікальні бойові якості радянських військ, мудрість і велич їхніх полководців, керованих комуністичною партією, високі моральні якості бійців і командирів, як наслідок – непереможний характер їхніх наступальних операцій. Свідчення із стану самих більшовиків змальовують значно реалістичнішу картину. Так, член Народного секретаріату Г. Лапчинський, спеціально відряджений до радянських загонів, свідчив: “Усе військо посідало величезну кількість залізничних ешелонів і посувалося виключно у такий спосіб. Зброї, набоїв, обмундирування та харчів було цілком досить... Вояки уособлювали химерно вбраних, абсолютно недисциплінованих людей, обвішаних різноманітною зброєю, рушницями, шаблями, револьверами всіх систем і бомбами. Боездатність цієї армії для мене була й дотепер зостається дуже сумнівною. Але вона успішно просувалася вперед, бо ворог був цілковито деморалізований”²⁴.

Отже, не варто перебільшувати сили більшовизму. Дослідниця Л. Гарчева вважає, що коли “багато радянських і українських зарубіжних істориків твердять, що Центральна Рада не мала надійних збройних сил і крім загону юнаків під Крутами її нікому було захищати”, то “очевидно, що вони не читали не лише газет України за грудень 1917 – лютий 1918 рр., а й “Записок” Антонова-Овсієнка, які свідчать про великий розмах збройної боротьби в усіх губерніях України”. І далі вона наводить такі дані: за три місяці війни “відбулося щонай-

менше 200 боїв і збройних сутичок між військами Ради і Раднаркомом”²⁵. Проте, поза всяким сумнівом, Центральна Рада відчувала серйозні труднощі із організацією відсічі ворогу.

Річ у тім, що у Києві нараховувалося до 20 тис. військ, але більшість їх під впливом більшовицької пропаганди оголосила нейтралітет і не брала участі у боротьбі. У критичний момент опорою української влади стали загони Вільного козацтва, Гайдамацький кіш Слобідської України С. Петлюри, Галицький курінь українських січових стрільців Є. Коновальця, Гайдамацький полк ім. К. Гордієнка під командою В. Петріва та ще декілька невеликих військових частин.

На заклик Центральної Ради стати на захист батьківщини відгукнулася патріотично налаштована молодь. 18 січня 1918 р. на зборах студентів Київського університету св. Володимира і Українського народного університету було оголошено запис добровольців до студентського куреня ім. Січових стрільців. З властивим юності максималізмом ухвалили навіть оголосити бойкот тим, хто не зголошувався на цей крок. Студентів підтримали учні 2-ої Української імені Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Про перебіг їхніх зборів збереглися свідчення учасника Крутянського бою І. Лоського: “Головою обрано бл[аженої] пам[’яті] Павла Кольченка, учня 8-ї кляси, що встиг уже побувати на фронті під час світової війни і вважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі. З’ясувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову, ідентичну з тою, яку прийняли на своєму вічу студенти університету. Постанову одноголосно прийнято. Директор гімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такого, на його погляд, нерозважного кроку, мусив, зрештою, погодитись з постановою та оголосити з рамени дирекції офіційну перерву навчання в двох старших клясах гімназії на час перебування учнів у війську. Просив лише, аби не спокушати до вступу до куреня учнів молодших кляс. Правда, це допомогло мало, бо кілька учнів шостої кляси таки до куреня вступило”. Далі І. Лоський повідомляє, що всі учні старших класів, за винятком одного, пішли до українського війська²⁶. Цей невідомий, ширий і відверто патріотичний ентузіазм молоді дав підставу Є. Маланюку писати про важку печать “збавчої молоді крові, першої крові, пролітої в нашій українській війні”, якою був скріплений підпис під IV Універсалом²⁷.

До куреня записалося понад 200 студентів і гімназистів, які згодом зібралися у Костянтинівському військовому училищі на Печерську. У його казармах була розташована 1-ша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького (колишня 2-га Київська школа прапорщиків). Тут юнаки кілька днів проходили початкову військову підготовку. Частина їх вже встигла повоювати на фронтах Першої світової війни, але були й такі, що перед тим ніколи не тримали в руках зброї. Курінь було поділено на сотні, командиром 1-ї сотні призначено старшину Омельченка, на той час студента Українського народного університету.

Взагалі-то курінь створювався як допоміжна військова частина з метою задіяти його для охоронної служби у Києві. Яким чином студенти вже невдовзі потрапили на фронт, достеменно нез’ясовано. У спогадах І. Шарого промайнула згадка, що рішення про від’їзд на фронт вояки Студентського куреня

приймали самостійно. Пізніше про це писав у спогадах інженер С. Довгаль, що був причетний до організації Студентського куреня Січових стрільців. Він також прямо свідчив, що під Крути виїхала лише його частина: «Половина Студентського Куреня від'їхала (дехто каже, що самовільно, без чийогось наказу) на Крути і брала участь у бою»²⁸.

Є версія, відома зі спогадів студентів, але не підтверджена офіційними свідченнями. Останні розповідали, що з чотирьох сотень юнкерів юнацької школи, що більше місяця перебували на позиціях, не отримуючи підкріплення, майже без постачання боєприпасами і харчами, частина юнкерів самовільно покинула фронт і приїхала до Києва просити допомоги. Решта залишилася на позиціях в районі Бахмача. Але резервів в українській владі не було і за кілька днів юнкери повернулися назад, ймовірно, що саме вони й спонукали студентів вирушити на фронт²⁹.

Так чи інакше, але 1-ша сотня Студентського куреня під командою старшини Омельченка від'їхала в район станції Бахмач на допомогу невеликому українському гарнізону, що складався з юнаків (юнкерів) Першої київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького. Проте Бахмач вже здали червоним. До Крут – залізничної станції поблизу Ніжина, відступили захисники Бахмача, які вже мали досвід боїв, бо знаходилися на лінії фронту фактично з грудня 1917 р. Сюди ж 27 січня прибуло й поповнення.

Босм командував сотник армії УНР Аверкій Гончаренко, який з 5 січня 1918 р. очолював курінь юнацької школи. Все своє довге життя (помер у 1980 р. на еміграції в США) він боровся за відродження української державності: свого часу вступив до дивізії СС “Галичина”, що, ймовірно, при надзвичайній громадській активності цієї людини перешкоджало його популярності³⁰. Він же створив і найбільш достовірні спогади про Крутянський бій³¹, які лягли в основу висновків спеціальної комісії при Українській Вільній Академії наук у США, що діяла на початку 70-х рр. ХХ ст. Як спростування найпоширеніших “неправдивостей” у стислому вигляді вони були викладені у статті Б. Мартоса³².

Що являло собою місце бою? Хтось із криптонімом Г.Л. писав у 1937 р., звичайно, у діаспорному виданні: “У колишній Російській імперії, в сто тридцяти п’яти кілометрах на схід од губерніяльного міста Київ, на теренах Ніжинського повіту, містилася невеличка залізнична станція Московсько-Киево-Воронізької залізниці – Крути.

Мало чим ріжнилася вона від багатьох подібних невеличких залізничних будинків на Україні – дерев’яних, вифарбованих на темно-червоний колір, з деревляним пероном, із зеленими діжечками на ньому, позначеними білими літерами М. К. В.Ж. Д., з високою білою баштою залізничного водотягу з правого боку, з струнками, здалека видимими тополями навколо... Може, лише трохи виділялася ця станція тим, що була вона так звана пересадочна, бо з року 1894-го прокладено було від неї вузьку залізничну колію до губерніяльного міста Чернігова”³³.

Отже, співвідношення сил напередодні бою, який розпочався вранці 16 (29) січня 1918 р. було таким: курінь (чотири сотні) Першої київської юнацької школи ім. Б.Хмельницького (400-500 юнкерів) та 1-ша сотня Студентського

курня Січових стрільців (116-130 вояків) під командою 20 старшин. На озброєнні вони мали 16 кулеметів і саморобний бронепοїзд – гармату на залізничній платформі. Вів вогонь Семен Лощенко – командир сотні 1-го Українського козацького полку ім. гетьмана Б. Хмельницького³⁴.

Дані про противну сторону є досить приблизними. Відомо, що у складі загону революційних військ більшовицької Росії під командою П. Сгоров, що наступав на Київ з боку Бахмача, було 4-6 тис. вояків – червоногвардійців, солдат-росіян та балтійських матросів. Червоні мали добре озброєння: кулемети, артилерію і бронепοїзд. Ймовірно, що не весь склад загону брав участь у тому бою, але все одно перевага більшовицьких сил над військами УНР була вражаючою.

Бій розпочався вранці (о 9-й годині – уточнює Б. Мартос) і продовжувався до вечора: став стихати десь о 7-й годині, коли стемніло. Нападали більшовицькі війська, які рвалися до Києва, українці відбили декілька атак. Обидві сторони зазнали значних втрат. Під натиском переважаючих сил ворога українські загопи, забравши вбитих і поранених, відступили до ешелону, котрий чекав у кількох кілометрах від станції. Руйнуючи за собою залізничну колію, вони відправилися до Києва, і на станції Бобрик з'єдналися з Гайдамацьким кошем Слобідської України під командуванням С. Петлюри. А. Гончаренко відзначив у своїх спогадах, що на станції Бровари передав “релятивний звіт” про бій С. Петлюрі в присутності начальника штабу О. Удовиченка³⁵. Цей документ не пощастило виявити.

Особливої трагічності бою під Крутами надала одна обставина: чота (взвод) студентської сотні, відступаючи у сутінках, заблукала і потрапила у полон. 27 студентів і гімназистів були розстріляні. Під час слідства над М. Муравйовим у квітні–травні 1918 р з'ясувалося чимало фактів, які засвідчували його надзвичайну жорстокість. Певною мірою вона лякала навіть “своїх”. Так, С. Мойсєєв показав: “На ст. Крути було захоплено в полон біля 20 гайдамаків, серед яких було багато гімназистів років по 17. Їх вивезли за станцію і стали розстрілювати самим безпардонним способом. Був обурливий випадок, коли один юнак втік від цього місця, але його наздогнали, привели на попереднє місце в одній білизні і розстріляли. Це відбулося у поїзді, яким командував Єгоров. Все-таки вважаю, що це було наслідком наказів Муравйова, який казав дуже часто, що треба розправлятися безпощадно”³⁶.

Загальні втрати українського війська склали до 250 вояків і 10 старшин, але треба відзначити, що до переліку увійшли не тільки убиті, а й поранені, полонені і зниклі безвісти. З них найбільші втрати (понад 70 чоловік) понесла Студентська сотня: 27 розстріляних, 10–12 вбитих у бою, 35–40 поранених³⁷.

Так можна у загальних рисах описати хід бою сухою мовою фактів. На жаль, і сьогодні вони мало відомі широкому загалу.

Постає закономірне питання: чи були доцільними такі втрати, чи мав бій політичне або стратегічне значення і наслідки? Безперечно, мав. Про те, що бій під Крутами носив впертий і кровопролитний характер, є свідчення М. Муравйова, В. Антонова–Овсієнка, радянського військового історика М. Какуріна та ін. Вони стверджували, що разом з іншими боями місцевого значення, що велися на підступах до Києва, він затримав просування російських революційних

загонів. Тим часом українські війська придушили Січневе збройне повстання, підняте більшовиками проти Центральної Ради. Поразка київських більшовиків показала, що встановлення в Україні влади рад не можна вважати перемогою місцевого більшовизму. За образним виразом М. Муравйова, соціалістичну революцію в Україну революційні війська з Росії принесли «на вістрях своїх багнетів».

Видатний український поет, колишній старшина армії УНР Є. Маланюк стримано, але виважено й об'єктивно писав про воєнно-політичні результати бою: «Керував усім молодий сотник, що дістав з Києва певне стисле завдання, яке він і виконував як тактичну задачу, – перешкодити рухові ворожих військ на лінії Бахмач – Ніжин ... Затримання ж столиці в руках національного уряду мало величезне політичне значення з огляду на пертрактації з посередніми державами в Бересті, що саме тоді провадились. Завдання своє сотник в міру своїх спроможностей виконував так довго, як міг, цебто аж поки страти не досягли 50% складу, в Києві не зачався внутрішній путч, а в безпосереднім тилу не опинився збільшевичений полк, що з іронії долі носив несподіване ім'я Шевченка. Все ж завдання було виконане, цебто полковника Муравйова з його військом було зупинено, а їх рухи на Київ були опізнені»³⁸. Таким чином, затримки ворога на підступах до столиці УНР дали змогу укласти Берестейський мир, який суттєво вплинув на розстановку сил і подальший хід Української революції.

У складі Гайдамацького коша Слобідської України багато крутянців взяло участь у запеклих боях, які розгорілися на вулицях Києва і носили досить затятий характер. Радянські ж війська з лівого берега Дніпра методично обстрілювали місто з гармат. Професійному військовому В. Петріву обстріл нагадав «стрілянину на дуже неспокійних відтинках австро-російського фронту в 1915–1916 рр.» Цей же мемуарист розповів, як це було здійснено практично: «Муравйов вигадав тоді штуку: большевики взяли з Дарницьких складів гармати, розвезли їх потягом та поставили вздовж залізниці, – писав очевидець, – що йде від Дарниці до тимчасового мосту, на пристані, тобто лівим берегом вздовж цілого Києва, забезпечили їх значною кількістю теж підвезеної залізницею амуніції та поставивши по два-три люде до гармати, казали побивати та стріляти»³⁹. Відомо також і про люті розправи муравйовців над киянами. Перше перебування більшовиків в українській столиці продовжувалося три тижні: за цей час вони розстріляли від 2 до 5 тис. жителів⁴⁰. Для багатьох учасників революційних подій Михайло Муравйов став утіленням найгірших рис російського більшовизму, зокрема, його виразного антиукраїнського спрямування.

Жорстока розправа з полоненими студентами не була випадковістю – швидше так проявлялися закономірні риси червоного терору. Отже, для вцілілих крутянців перепочинку не було: вони продовжували свою війну проти більшовизму, яка затягнулася, як відомо, на декілька років і завершилася поразкою українських визвольних змагань. На нашу думку, ця обставина пояснює, чому так мало інформації дійшло до нас про учасників бою, особливо юнаків (юнкерів) та старшин.

Після того, як Київ звільнили від більшовиків і до влади повернулася Центральна Рада, вирішено було віддати данину пам'яті загиблим і перепоховати їхній прах у Києві. 9 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради її голова М. Гру-

шевський запропонував “вшанувати пам’ять забитих стрільців студентського куреня, що склали свої голови в бою з більшовиками, а для цього перевезти їх тіла до Києва, поховати на Аскольдовій горі і прийняти похорон на кошт держави. Пропозиція приймається. Зібрання вшанувало пам’ять цих борців вставанням”⁴¹. 19 березня 1918 р. тіла розстріляних у Крутах студентів було урочисто поховано на Аскольдовій могилі. Українська преса широко висвітлювала похорони. Тоді ж газета “Народна справа” опублікувала і розповідь безпосереднього учасника бою – Івана Шарого.

Вже у 1918 р. було багато зроблено для увіковічення пам’яті героїв. Навесні – влітку того року в Києві розпочали збір коштів на пам’ятник “жертвам Бахмача, Крут і Києва”. У червні в одному з київських кінотеатрів стали демонструвати серію кінострічок, серед яких був і фільм “Похорон юнаків, замордованих під Крутами”⁴². 17 липня того ж таки року директор 2-ї Української гімназії звернувся до міністерства освіти України “з проханням заснувати при гімназії стипендії імени учнів гімназії, забитих в боях з большевиками під Крутами: 8 кл. – Ганкевича Миколи, Дубницького Юрія і Кольченка Павла; 7 кл. – Піпського Григорія, Сорокевича Івана; 6 кл. – Гнаткевича Василя, Соколовського Андрія і Терновського Євгена. Ці учні своєю геройською смертю виявили найбільшу любов до України. Їх фотографічні портрети, які будуть висіти в залі гімназії, будуть нагадувати про їх патріотичні вчинки. Заснування стипендій їх імени ще більше піднесло би вгору їх імена”⁴³.

Утвердження радянської влади поклато край подібним акціям. Крути були викреслені з пам’яті суспільства. У 1934 р. було зруйновано Аскольдову могилу. Величне стародавнє кладовище на схилах Дніпра з церквою і легендарною могилою засновників Києва Аскольда і Дира було зрівняно з землею.

У міжвоєнну добу вшанування пам’яті відбувалося у Західній Україні, а після Другої світової війни – всюди за кордоном, де жили українці. Саме тоді з’явилося чимало вигадок щодо перебігу бою, кількості учасників, масштабів втрат. Ще під час похорону загиблих студентів 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі М. Зеров, тоді викладач 2-ї Української гімназії, виголошуючи скорботне слово, порівняв їх подвиг із легендарними 300 спартанцями під Фермопілами. Це порівняння стало невід’ємним атрибутом Крутянської події. Зокрема, А. Крезуб, А. Фіголь, П. Шандрук та інші автори прямо називали Крути «українськими Фермопілами»⁴⁴. Поступово абстрактне порівняння набувало конкретного змісту. Реалії Крутянського бою почали забуватися, натомість на перший план виступав міф про 300 студентів, які одні протистояли більшовицькій навалі й майже всі загинули. Певною мірою відновленню істини послужили самі уціліли учасники бою та військовики УНР. Не схильні до надмірної драматизації ситуації, вони прагнули відтворити реальний хід подій.

У незалежній Україні співіснують немовби дві версії Крутянського бою: вузлові моменти однієї ми виклали у даному нарисі. Інша схема вбирає в себе все розмаїття складових легендарного походження.

Результати першої радянської війни проти УНР не виявили однозначну і беззаперечну перемогу більшовиків, бо “війська Раднаркому не виконали головного завдання – не ліквідували Раду, остання змогла у лютому мобілізувати українські полки і загони вільного козацтва чисельністю понад 100 тис. чоловік”⁴⁵.

Стисло історичне значення бою під Крутами можна охарактеризувати словами відомого історика В. Верстюка. На запитання журналістки: “Бій під Крутами, на вашу думку, – це подвиг чи трагедія?”, він відповів: “Думаю, що це оптимістична трагедія. Сьогодні ми подаємо цей бій як унікальне явище. Тоді ж таких локальних боїв було багато. Просто бій під Крутами став найбільш відомим, бо серед його учасників було багато знаних осіб, зокрема, брат міністра закордонних справ уряду УНР Олександра Шульгина. Коли Центральна Рада повернулася у березні 1918 року, відбулося перепоховання, і весь пафос боротьби припав на Крути. Нині День пам’яті героїв Крут – це данина пам’яті всім полеглим”⁴⁶.

Останнім часом в Україні багато зроблено для увіковічнення пам’яті борців на незалежність. Ще 1997 р. на місці бою та на Аскольдовій могилі було встановлено пам’ятні знаки. Зараз біля ст. Крути завершується будівництво меморіального комплексу, складовою частиною якого є Музей героїв Крут, урочисто відкритий 14 жовтня 2008 р. Ця нова науково-культурна установа, до створення якої мали причетність автори даної статті, має стати центром патріотичного виховання української молоді.

Бій під Крутами був епізодом поки що малознаної, якщо не зовсім “невідомої” широкому загалу війни за незалежність, яка чекає на дослідження і правдиву інтерпретацію.

¹ Див. : Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 43-54.

² Там само. – С. 46.

³ Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 7.

⁴ Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 6.

⁵ Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 114.

⁶ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 196.

⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С. 24.

⁸ Гунчак Т.Г. Україна: ХХ століття. – К., 2005. – С. 77.

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 398, 400.

¹⁰ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації. – К., 1996. – С. 121.

¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 513.

¹² Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – 2005. – С. 267-271.

¹³ Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності): Календар іст. подій за лютий 1917 р. – березень 1918 р. / Упоряд. Я.Зозуля – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1967. – С. 70.

¹⁴ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил .1917–1921. – К., 1995. – С. 11.

¹⁵ Петрів В. Військово-історичні праці: Спомини. – К., 2002. – С. 293.

¹⁶ Цит.за: Верстюк В.Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді–грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 29.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 224.

¹⁸ Верстюк В.Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді–грудні 1917 р. – С. 30.

¹⁹ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996.

²⁰ Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення. – С. 50.

²¹ Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А.Муравйова: Документована історія. – К., 2001. – 336 с., іл.

²² Там само. – С. 15-16.

²³ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 225.

²⁴ Цит.за: Бойко О. Символ українського героїзму: Бій під Крутами: факти й оцінки // День. – 2008. – 2 лютого. – С. 7.

²⁵ Гарчева Л.П. Росія і Україна: від політичної конфронтації до збройного конфлікту // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 256.

²⁶ Лоський І. Крути. Уривок із споминів // Літопис Червоної Калини. – 1932. – 2. – С. 2.

²⁷ Маланюк Є. Крути: Народини нового українця // Цит. за: Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упоряд. І.Льєнко. – Дрогобич, 1995. – С. 165.

²⁸ Коротка інформаційна виписка про Студентський курінь зі спогаду полк. С.Довгала // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С. 41.

²⁹ Див.: Шарий І. Січовики під Крутами // Народна справа. – 1918. – № 12–13; Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу Крутянського бою // Крути: 29 січня 1918 р. – К., 2007. – С. 27–28; Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст.ст.) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №. 2. – С. 11–13; Його ж. Виступ Першої Української Військової Школи // Там само. – 1932. – №. 2. – С. 18–22.

³⁰ Малкош В. Нове про бій під Крутами // Вісті комбатанта. – Торонто, Нью-Йорк, 2000. – Ч. 3. – С. 147.

³¹ Гончаренко А. Бій під Крутами: (Спогади) // За державність: Матеріали до іст. війська укр. – Варшава, 1939. – 36. 9. – С. 145–152.

³² Мартос Б. Крути // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С. 47–48.

³³ Г.Л. Наше минуле – наше наступне (До роковин бою під Крутами) // Цит. за: Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – С. 144.

³⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С. 254.

³⁵ Гончаренко А. Бій під Крутами. – С. 151.

³⁶ Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А.Муравйова. – С. 123.

³⁷ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – С. 179.

³⁸ Маланюк Є. Крути: народини нового українця. – С. 160.

³⁹ Петрів В. Військово-історичні праці: Спомини. – С. 315–316.

⁴⁰ Історія України: Нове бачення. У 2 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 43.

⁴¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2 – К., 1997. – С. 191.

⁴² Білокін С. Крутяни // На службі Клію: Збірн. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 455–456.

⁴³ Там само. – С. 458–459.

⁴⁴ Крезуб А. «Українські Тернопіли»: В десяту річницю бою під Крутами // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1928. – Кн. 2. – С. 105–109; Фіголь А. Бій під Крутами // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 2. – С. 2; Шандрук П. Тернопіли–Крути // Гуртуймося. – 1934. – Ч. 2. – 1–2.

⁴⁵ Гарчева Л.П. Вказ. праця. – С. 256.

⁴⁶ Україна молода. – 2008. – 26 січня.